

Nationens, statens och historiens gränser

Thomas Lindkvist, professor i historia

Ordet gräns är ett låneord i svenskan. Närmast kommer det från lågtyskans *grense*, vilket i sin tur är lånat från ett slaviskt ord. Under den högmiddelålders tyska expansionen och kolonisationen i områdena öster om Elbe uppstod behovet av att markera skillnaderna mellan den germanska och den slaviska bosättningen. Gräns blev då viktigt att använda både som ord och som begrepp. Detta för att man skulle kunna göra skillnad mellan konkurrerande rättigheter till att utnyttja land och andra resurser.

Första gången som ordet gräns dyker upp i skrift på svenska är i ett diplom, ett offentligt brev, från omkring 1460. Då reglerade häradshövdingen i Kumogårds län Per Svärd i en dom rätten till gränsområdet mellan byarna Hvittis och Låvenpelto i Satakunda i Finland. Gräns avsåg inte någon rak och klart uppmätt linje. Den bestod i stället av några angivna råmärken ute i landskapet, i de obebyggda områdena mellan byarna.

I sig var inte gräns någon ny företeelse i 1400-talets svenska rike. Gränser fanns tidigare, men vanligast var att man använde andra ord. I ett samhällssystem där grunden för social och politisk makt vilade på rätten till avkastning från jord eller på att kunna utnyttja resurser på och under marken uppkom behovet att markera individuell eller kollektiv äganderätt. Råmärken utanför den odlade jorden blev viktiga för att markera nyttjanderätten. I till exempel de gamla landskapslagarna ägnades stort intresse att ange hur råmärken skulle markera gränsområden för byars och häraders rätt till skog och betesmarker.

Riksgränser

Under medeltiden uppkom också riksgränser. Rike var dock under tidig medeltid beteckning på en kungs herravälde, hans rättigheter och befogenheter över människor. Det avsåg inte ett territorium. Men eftersom dessa rättigheter alltmer kom att bestå av utkrävning av skatter och andra

avgifter blev rike alltmer ett territorium, det område som låg under hans herravälde. Därmed uppstod även för kungar och furstar behov av gränser och markeringar ute i terrängen. Särskilt i tätbefolkade områden var detta viktigt. Det gällde att markera vilken kung som hade rätt till vad. I till exempel området vid Göta älv, där de tre kungarikena i Norden kom att mötas, blev under 1100- och 1200-talen gränser relativt väl fastställda.

Ibland kunde furstars rättigheter och därmed gränser vara överlappande och oklara. Åtminstone kan de framstå som oklara inför eftervärlden. Ett berömt och ofta omdiskuterat exempel är den gräns som bestämdes mellan Sverige och Novgorod vid freden i Nöteborg 1323. Gränsen har vållat problem för historikerna. På det Karelska näset var gränsen markerad genom namngivna och kända råmärken. Men längre norrut var gränsen obestämd och vagt angiven. Men inte minst var den gränsen annorlunda i de olika versioner som bevarats av fredstraktaten. I en version går den från trakten av Saima ut i Norra Ishavet, i en annan slutar den vid norra Bottenviken. Det fanns alltså ett stort område som låg mellan och äktheten i de skilda versionerna har därför diskuterats. Troligen är det dock så, vilket utretts av Jarl Gallén och John Lind, att båda gränslinjerna var giltiga. I detta stora område, vilket i stort sett saknade fast bebyggelse, hade överheterna – den svenske kungen och den novgorodiske storfursten, överlappande rättigheter. Kringvandrande fogdar från båda sidor kunde bära upp skatt och tributer i samma område.

Konglomeratstater

Inom forskningen har framför allt för medeltida och tidigmoderna perioder termen konglomeratstat lanserats, i Sverige främst genom Harald Gustafsson. Staten uppfattades inte främst som territoriell. De medeltida staterna var heterogena samlingar av olika områden, som hölls samman av en kungamakt eller furstemakt med skilda, historiskt betingade rättigheter och befogenheter. Områden kunde genom arv, allianser, krig förloras eller anknytas. De medeltida och tidigmoderna furstestaterna hade ofta en kärna där kungens eller furstens ställning var som starkast och mest effektiv. Men det fanns olika perifera områden som var mer eller mindre fast integrerade med riket genom fursten.

Det norska kungadömet som det växte fram under högmedeltiden kan tas som ett exempel på en konglomeratstat. Till den norske kungens välde hörde områden som kallades skattländer; de stod i en form av tributför-

hållande till kungen. De var områden låg under kungens herravälde, men de var svagare integrerade med "kärnriket". Hit hörde exempelvis Färöarna och Orkneyöarna. Men även Jämtland och Härjedalen var norska skattländer. De var aldrig integrerade i den norske kungens rike på samma sätt som Trøndelag på andra sidan fjällen. Ett av dessa i förhållande till den norske kungen perifer områdena var även Island. Under skapandet av en isländsk nationalism, vilken med tiden ledde fram till en självständig isländsk republik, skapades också föreställningen om en "fristatstid" som en gyllene era. Det var en tid med självständighet och oberoende i förhållande till kungamakten. Sedan kom inbördes konflikter som ledde till att islänningarna mer eller mindre frivilligt underkastade sig den norske kungens överhöghet 1262–64. Men egentligen var Island hela tiden en del av den norske kungens rike, men vid mitten stärktes furstemaktens kontroll över ön.

Även den svenska kungen hade motsvarigheten till skattländer under medeltiden. Som bästa exempel kan Gotland framhållas. Ön hade under medeltiden en särställning i förhållande till såväl den svenske kungen som den svenske biskopen av Linköping till vars stift ön hörde. Deras befogenheter var mer begränsade där än på fastlandet. Förhållandet till kungamakten beskrevs redan under medeltiden, i Gutasagan, som att det hade uppkommit genom ett tributförhållande. Gotlänningarna hade stor självständighet, men skulle erlägga en årlig tribut eller skatt till kungen.

Ibland fanns det olika former av överlappande herravälden. Det medeltida Jämtland låg under den svenska ärkebiskopen i Uppsala, men var ett av den norske kungens skattländer. Det kan synas märkligt i våra dagar, men det finns talrika exempel på detta i medeltidens Europa. Ett sådant dubbelt herravälde lever kvar som en reminiscens i den lilla staten Andorras författning. Andorra, *Principat d'Andorra*, har nämligen två statsöverhuvuden, det är biskopen i den spanska staden Urgel och det är den franske presidenten; den senare har naturligtvis ärvt denna befattning från de franska kungarna. Under tvister ställde sig andorranerna 1278 under såväl biskopen som hertigen av det franska Foix. Den sistnämnde överlät 1607 sina rättigheter till den franske kungen.

Medeltida och tidigmoderna stater i Europa var ofta lapptäcken av olika rättigheter. Det gjorde att stats- och nationsgränser egentligen inte fanns i en sentida mening. Ofta projiceras dock sentida föreställningar på äldre förhållanden.

Historia och nationalism

Historia som vetenskap formulerades under 1800-talet. Det århundradet var också nationalismens århundrade. Den ekonomiska (i riktning mot det kapitalistiska) och den politiska (i riktning mot det liberalt demokratiska) utvecklingen medförde att behov uppstod av nya, mer övergripande gemenskaper. Nationen blev en sådan "skapad" eller föreställd gemenskap; en *imagined community*, för att använda den engelske historikern Benedict Andersons terminologi. I det historiemedvetande som – i varierande utsträckning – blev legitimerande för den framväxande nya ekonomiska och politiska ordningen kom nationen och den (ideala) stat som bar upp denna ordning att bli historiens huvudaktörer. Man behövde "nationen" som sammanhållande element i en stat där alla – i princip – var likvärdiga medborgare; detta i stället för att som tidigare hade varit fallet att vara undersåte till en dynasti.

Nationalstaten blev historiens väsentliga subjekt. Historien kom därför vanligen att i Europa betraktas som de territoriella nationalstaternas historia. Men nationalitet var och är svårt att definiera, därmed också vad som var en nationalstat och vad som var denna stats historia. Det blev ibland, med det postrevolutionära Frankrike som främsta exempel, en nation och en historia för alla som var medborgare inom en viss territoriell stat.

En annan modell var det tyska; i det politiskt och territoriellt komplicerade tyska riket knöts nationsbegreppet mer till språket och den av språket burna kulturen. Den franska modellen innebar att alla som bodde inom ett visst territorium med klart markerade och på kartan uppritade gränser var medborgare. Den tyska modellen erbjöd större svårigheter att ange territoriella gränser. Ernst Moritz Arndt ställde 1813 – mitt under de Napoleonkrig som skulle skapa de moderna nationernas Europa – i sin *Vaterlandslied* den inledande frågan: "Was ist des Deutschen Vaterland?" Han besvarade den många strofer senare med att det tyska fäderneslandet naturligtvis låg där tyska talades.

I "gamla" stater som Danmark och Sverige kom under 1800-talet historien att bli den danska respektive svenska historien inom de gränser de hade vid den liberala nationalismens framväxt efter Wienkongressen 1815. Det betydde att man i Danmark utan större svårigheter kunde "glömma bort" de gamla provinserna Skåne, Halland och Blekinge. De hade förlorats i en fred långt innan nationen mobiliserades som gemenskap. Men

man glömde senare definitivt inte de i kriget mot Preussen och Österrike år 1864 förlorade Slesvig, Holstein och Lauenburg.

I Sverige var det lätt för en nationalstatshistoriemakare som Erik Gustaf Geijer att göra den skånska medeltiden till en svensk medeltid, samtidigt som Finland före 1809 i allt väsentligt försvann ur den svenska historien. Sverige kunde efter Fredrikshamnfreden bli en relativt oproblematiske nationalstat, enhetlig vad gäller konfession – det hade en sedan reformationen av furste- och statsmakten kontrollerad kyrka sett till. Det var också en språkligt osedvanligt homogen stat. De språkliga minoriteterna, samerna och tornedalsfinnarna, var numerärt små samt ekonomiskt och geografiskt marginaliserade från statsmaktens sida. Det har på båda sidor av Bottniska viken och Ålands hav aldrig förekommit några allvarliga tendenser att betrakta finlandssvenskarna som en irridenta, som en minoritet som skulle återbördas till ett moderland. Inga seriösa planer och ambitioner har förekommit om en återförening av Finland – eller delar därav – med Sverige. Fredrikshamnfreden 1809 inträffade före nationalismens höjdpunkt. Danmarks nederlag mot Preussen och förlust av land kom mitt under den stora nationsskapande perioden i Europas historia. Flyttandet av gränsen norrut och med en stor danskspråkig befolkning söder om den skapade därför en irridenta, en befolkning som med det område de bodde borde och skulle återförenas med moderlandet.

I Norge med dess specifika nations- och statsbygge under 1800-talet följdes principen om ett territorium – en stat – en nation – en historia. Här kunde man dessutom bygga vidare på traditionerna av ett medeltida kungarike. Medeltiden fram till unionerna på 1300-talet kunde betraktas som en gyllene tidsålder. Men Norges historia blev ofta Norge inom dess gränser från 1814. I detta perspektiv kunde det medeltida Jämtland och Island försvinna som en del av den norska medeltiden.

I det autonoma storfurstendömet Finland kunde 1800-talets nationsbygge inte gripa tillbaka på en äldre stat som legitimerande faktor. Finland ägde ingen historia före 1809, åtminstone var det den uppfattning som Zacharias Topelius framförde. Den finska nationalismutvecklingen kom därför att mer följa tyska än franska förebilder. Det finska språket och den finska folkkulturen kom att bli de väsentliga elementen för stats- eller nationalitetsideologer som J. V. Snellman och Elias Lönnrot. I detta ingick alltså skapandet av ett enhetligt finskt språk och konstruktionen av ett uråldrigt finskt nationalepos i form av *Kalevala*.

Nationalstat som tvångströja

Historien, det förflutna kom ofta att användas för att legitimera de nationalstater som uppkom och skapades i 1800-talets Europa. Det har påpekats, inte minst i en nyutkommen bok av den amerikanske historikern Patrick Geary, att då konstruerades ursprung till nationerna. Och detta mer eller mindre mytiska ursprung förlades ofta till folkvandringstid och tidig medeltid. Det europeiska statssystem som uppkom efter Wienkongressen och som utökades med tillkomsten av nya nationalstater efter första världskriget skapade skarpa och väldefinierade statsgränser. Men dessa statsgränser kom också att fungera som ramar för hur historien skulle skildras. 1800- och 1900-talsstaten och nationen projicerades tillbaka i historien till tider då inga nationer och ibland inga stater fanns.

Staten och nationen har numera och sedan länge fått en konkurrens som historiens huvudaktörer. Socialhistoria, historia underifrån, kvinno- och genushistoria med mera är nu viktiga och dominerande inriktningar inom historieämnet. Här är inte längre staten och nationen i centrum, vilket ingalunda hindrar att de fortfarande kan fungera som en tvångströja för historien och historikerna. De nutida statsgränserna är ofta hårda och svår-brytbara matriser.